

Marcin Niemojewski

"Katechizm" Martynasa Mažvydasa – o narodzinach litewskiego słowa drukowanego

Przegląd Środkowo-Wschodni 3, 71-100

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Marcin Niemojewski

Uniwersytet Warszawski
m.niemojewski@uw.edu.pl

***Katechizm* Martynasa Mažvydasas – o narodzinach litewskiego słowa drukowanego**

Piśmiennictwo litewskie do połowy XVI wieku nie powstawało w języku litewskim. Wynikało to ze specyfiki rozwoju młodego państwa litewskiego. Wielkie Księstwo Litewskie, bo pod taką nazwą przeszedł do historii byt polityczny uformowany przez Mendoga w XIII stuleciu i utrwalony przez Gedymina w wieku kolejnym, skutecznie broniło swego stanu posiadania, ekspansywnie poszerzało swoje terytorium i zdobywało coraz silniejszą pozycję na politycznej mapie Europy, równocześnie jednak przejmowało od swoich przeciwników, partnerów politycznych i ludów podbitych nieobecne tu wcześniej, a wyrosłe na gruncie cywilizacji chrześcijańskiej wzory kultury i modele piśmienności wraz z językami, w których modele te funkcjonowały wcześniej. Potrzeba tworzenia piśmiennictwa w języku rodzimym pojawiła się dopiero wtedy, gdy kultura litewska znalazła się w kręgu oddziaływania czynników, które odmieniły oblicze Europy: druku, humanizmu i reformacji. Z tego impulsu zrodziła się pierwsza litewska książka drukowana, luterkański katechizm Martynasa Mažvydasas, wydany w Królewcu w 1547 roku. Publikacja ta była nie tylko emanacją postaw ideowych i działań pierwszego pokolenia humanistów litewskich, zafascynowanych myślą protestancką. Otwierała także długotrwałą intelektualną batalię między litewskim katolicyzmem i protestantyzmem, podniosła rangę języka litewskiego i dała podstawy do unormowania jego wersji literackiej, a wreszcie wyznaczała początek doniosłej obecności Litwy Pruskiej w procesie kształtowania się litewskiej kultury i tożsamości narodowej.

Słowa kluczowe: Martynas Mažvydasas, katechizm, najstarsze piśmiennictwo litewskie, pierwsza książka drukowana, reformacja, Prusy

Luterański *Katechizm*¹ Martynasa Mažvydasa, wydany w 1547 roku w Królewcu w drukarni Hansa Weinreicha², liczył 79 stron, a jego nakład nie przekraczał 300 egzemplarzy³. Była to nie tylko pierwsza książka drukowana w języku litewskim, ale również świadectwo i zwiastun kluczowych procesów w dziejach kultury litewskiej. Skromny tomik, przygotowany przez jednego z pierwszych litewskich studentów niedawno powstałej Albertiny⁴, miał więc być przede wszystkim próbą podniesienia rodzimej mowy autora do rangi języka literackiego, za-

¹ Tekst znajdujący się na stronie tytułowej dzieła Mažvydasa i będący podstawą litewskiego opisu bibliograficznego brzmi: *Catechismvsa prasty Szadei, Makslas skaitima raschta yr giesmes del krikscianistes bei del berneliu iaunu nauiey sugulditas Karaliavcvi VIII. dena Meneses Sausia, Metu vßgimima Diewa. M.D.XLVII* (podaję go tu w transkrypcji litewskiej). Powszechnie jednak w opracowaniach zarówno litewskich, jak i polskich, dla przejrzystości wywodu używa się jednego z wariantów formy skróconej. W pracach polskich tytuł ma zazwyczaj postać *Catechismusa prasty szadei*, w formie uwspółcześnionej *Katekizmo prasti żodźiai* lub/i, w tłumaczeniu: *Proste słowa katechizmu* (zob. M. Jackiewicz, *Dzieje literatury litewskiej*, t. I: *do 1917 roku*, Warszawa 2003, s. 34–35). W nowszych litewskich analizach językoznawczych lub literaturoznawczych książka przywoływana jest natomiast również jako *Katekizmas* bądź *Katekizmas* (zob. Z. Zinkevičius, *Rinkiniai straipsniai*, t. 1, Vilnius 2002 oraz inne prace tego autora poświęcone twórczości Mažvydasa). Taka forma pojawia się również w tytule i komentarzach w reпринcie edycji oryginalnej (M. Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai. Catechismus und andere Schriften. Faksimilių rinkinys*, red. Giedrius Subačius, Vilnius 1993). W niniejszym artykule wybrałem to ostatnie rozwiązanie jako wystarczające do identyfikacji, a zarazem najzwęższej oddające charakter omawianego wydawnictwa.

² Hans Weinreich był gdańszczaninem, pochodził z zamożnej rodziny mieszczańskiej. Do Królewca przybył w 1524 roku na zaproszenie księcia Albrechta Hohenzollerna, podobnie jak większość litewskich humanistów-protestantów. Ściągnięcie go do stolicy Prus i udzielenie wsparcia w uruchomieniu drukarni dowodzi, że władca nowego księstwa bardzo dalekosiężnie projektował rozwój swojego państwa i był świadom zmian zachodzących w kulturze europejskiej.

³ Wysokość nakładu jest podawana w opracowaniach tylko orientacyjnie, ustalono ją bowiem na podstawie badań porównawczych. Nie dysponujemy informacjami źródłowymi dotyczącymi liczby egzemplarzy tego tytułu.

⁴ Albertina (lub Albertyna) to zwyczajowa nazwa Uniwersytetu Albrechta w Królewcu, założonego w 1544 roku przez Albrechta Hohenzollerna, pierwszego świeckiego władcy Prus Książęcych.

chęcią do tworzenia w tym języku i zarazem propozycją uregulowania jego postaci pisanej. Publikacja powstała w środowisku litewskich zwolenników nauk Lutra, zmuszonych do opuszczenia Wielkiego Księstwa i szukających schronienia w Prusach Książęcych, inicjowała także długotrwałą rywalizację między Kościołem katolickim i protestantyzmem, której celem było zdobycie dominacji religijnej na ziemiach litewskich, a podstawowym obszarem – działalność wydawnicza. Ze względu na miejsce wydania można uznać ukazanie się pierwszej książki Mažvydasa za cezurę, która wyznacza początek doniosłej obecności Litwy Pruskiej na mapie kultury litewskiej, zwłaszcza w jej narodotwórczym wymiarze. A w końcu nazwisko autora *Katechizmu*, przyszłego archidiacona w Ragnecie, otwierało długą listę duchownych litewskich obu wyznań, którzy przeszli do historii literatury.

Osadzona w tak rozległym polu problemów, refleksja nad dziełem Mažvydasa jako załącznikiem słowa drukowanego w języku litewskim, a tym samym nad rolą piśmiennictwa i druku w emancypacji języka narodowego i kształtowaniu się tożsamości Litwinów, domaga się naszkicowania nie tylko historycznego, lecz również kulturowego kontekstu przywołanej tu konstelacji zjawisk.

Piśmiennictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego przed ogłoszeniem prekursorskiej książki Mažvydasa, wydanej poza jego granicami, nie było piśmiennictwem w języku litewskim. Przyczyn tego stanu rzeczy szukać trzeba w specyfice rozwoju państwowości litewskiej u jej zarania. Młode – z perspektywy „starej”, łacińskiej Europy⁵ – państwo, którego byt polityczny ukształtował Mendog (Mindaugas)⁶ w połowie XIII wieku, w kolejnym stuleciu, pod władzą Giedymina (Gediminas), zało-

⁵ Odwołuję się tu do ujęcia dziejów Europy Środkowo-Wschodniej zaproponowanego przez prof. Jerzego Kłoczowskiego, zob. J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.

⁶ W przypadku imion i nazwisk litewskich, które we współczesnej historiografii polskiej są powszechnie używane w zapisie polskim, używam tego właśnie zapisu, w nawiasie podając jednorazowo formę litewską.

zyciela dynastii, zdolne już było do podejmowania skutecznych działań dyplomatycznych w relacjach z sąsiadami i potęgami Zachodu. Państwo to dysponowało siłą militarną wystarczającą, by przez dwa wieki opierać się, ze zmiennym powodzeniem, lecz ostatecznie zwycięsko, najazdom ze strony zakonu krzyżackiego i zakonu kawalerów mieczowych (który po przegranej z Litwinami bitwie pod Szawłami w 1236 roku stał się inflanckim skrzydłem Krzyżaków). Co więcej, Litwa potrafiła nie tylko obronić suwerenność swoich ziem na zachodzie i północy, ale i rozpocząć ekspansję na południe i południowy wschód. Ruś, w tym czasie gnębiona wyprawami Tatarów, łatwo uległa naporowi Wielkiego Księstwa, czasami na polach bitew, a czasami na drodze układów, gdyż przyjęcie zwierzchności wielkksiążęcej mogło uchronić grody i wsie księstw ruskich przed zagrożeniem tatarskim. Podbój litewski był tak intensywny, że już za panowania Giedymina terytorium kontrolowane przez niego lub jego krewnych graniczyło z ziemiami zagarniętymi przez Ordę. Kulminacją procesu „przyspieszonego” rozwoju politycznego była unia z Polską, zainicjowana aktem podpisanym w Krewie w 1385 roku, a następnie koronacja dopiero co ochrzczonego Władysława Jagiełły na *iure uxoris* króla polskiego w Krakowie w marcu 1386 roku, a tym samym zakorzenienie się Litwy w cywilizacji łacińskiej.

Rozwój ten jednak dotyczył tylko niektórych aspektów funkcjonowania Wielkiego Księstwa Litewskiego i miał swoją cenę, również w wymiarze kultury. Jak stwierdza Rimvydas Petrauskas,

W zachodniej Europie cywilizacja średniowieczna była wówczas w rozkwicie (w pewnych rejonach było to nawet późne średniowiecze) – Litwa nie miała szans, aby samodzielnie przejść wszystkie etapy stopniowo dojrzewającej kultury, część z elementów kultury musiała przejść⁷.

Wśród najważniejszych zapożyczeń znalazło się pismo, z kluczowymi tego zapożyczenia uwarunkowaniami i konsekwencjami. Coraz

⁷R. Petrauskas, Średniowiecze [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, przeł. P. Bukowiec, B. Kałęba, B. Piasecka, Kraków 2006, s. 756.

bardziej znacząca na wschodnich rubieżach Europy i posiadająca coraz lepiej zorganizowane instytucje władzy, Litwa pozostawała wciąż krajem poza uniwersum chrześcijańskim, a zatem bez instytucji w tej epoce ustanawianych przez Kościół. Oddajmy ponownie głos badaczom litewskim:

W pogańskim kraju w XIII–XIV w. nie ukształtowały się typowe dla średniowiecznej Europy ośrodki oświaty i piśmiennictwa – klasztory, nie rozwinęła się sieć szkół, a społeczeństwo później niż w krajach sąsiednich pojęło wagę pisma⁸.

Medium starej wiary była oralność. Zanurzona w opowieści mitycznej, powierzająca swą pamięć pieśni społeczność obywatela się bez narzędzi materialnego utrwalania doświadczenia. W świecie praktyk oralnych brakowało podstaw, na których mogłoby się zrodzić pismo rodzime. Piśmienność przenikała więc do kultury litewskiej w trakcie budowy państwowości, z zewnątrz, z krajów sąsiednich, w toku prowadzonych z nimi wojen lub działań dyplomatycznych, a przede wszystkim w kolejnych kontaktach z chrześcijaństwem. Długotrwały konflikt z zakonem krzyżackim, wypełniony walkami i negocjacjami, dawał możliwość poznania wroga, zasad organizacji jego państwa i struktury społecznej, a także instrumentów prowadzenia polityki, w tym pisma: narzędzia dyplomacji, nośnika historii, umiejętności ze wszech miar potrzebnej przywódcom, duchownym i urzędnikom. Aneksja ziem ruskich oznaczała wchłonięcie nowego typu kultury – bogactwem Rusi były nie tylko rozległe przestrzenie, liczna ludność, rolnictwo i nowoczesne ośrodki miejskie położone na szlakach handlowych, ale również tradycja piśmiennicza. Współtworzyły ją formy komunikacji i zaprowadzania ładu na Litwie dotychczas nieznanego, a zatem teksty religijne, kodeksy prawne i kroniki. Piśmiennej immatrykulacji Litwy dopełniało unijne zwięźczenie relacji z Polską, definiowane w pierwszej kolejności przez

⁸ Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, przeł. P. Grablunas, J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowska, R. Witkowski, Warszawa 2007, s. 146–147.

przyjęcie chrztu, co oznaczało pojawienie się w Wielkim Księstwie polskiego duchowieństwa, oraz dostęp do zadomowionej już w Królestwie zachodniej myśli filozoficznej, teologicznej i literatury.

Władcy Litwy szybko i właściwie ocenili przydatność pisma w procesie państwowotwórczym. Świadczy o tym charakter najstarszych za-
bytków piśmiennictwa litewskiego. Pochodzące z pierwszej połowy XIV wieku, łacińskie listy Giedymina, adresowane do papieża, miast han-
zeatyckich i wspólnot zakonnych: franciszkańskiej i dominikańskiej⁹, ściśle odpowiadają konwencjom formalnym zachodnioeuropejskiej epistolografii dyplomatycznej. Jego śladem szli następcy, zwłaszcza Witold (Vytautas), pomnażając zbiór wielkoksiążęcej korespondencji i rozszerzając udział pisma w mechanizmach zarządzania państwem. Począwszy od czasów Witolda, najistotniejsze akty wytwarzane w kancelarii władców litewskich przepisywane były do osobnych ksiąg, które złożyły się na potężne archiwum, znane pod nazwą *Metryka Litewska*¹⁰. W tym samym okresie zaczęły też powstawać kroniki historyczne, opisujące losy i czyny poprzedników Witolda i mające uprawomocnić odrębność Wielkiego Księstwa w obliczu inkorporacyjnych ambicji Królestwa Polskiego. Istniejące w licznych odpisach zapisy kronikarskie podzielone zostały później ze względu na swą tematykę i czas powstania na grupy zwane *Kodeksami* (lit. *Sąvadas*)¹¹. Dokumenty te, niezwykłe cenne jako obrazy epoki i źródła do badań nad dziejami Litwy, ujawniają też najcięższe brzemię piśmienności zapożyczony – żądna z wymienionych wyżej form piśmiennych nie była sporządzana w języku litewskim. I nie chodzi tu jedynie o oczywistą w owym czasie dominację łaciny – ogólnoeuropejskiego języka władzy, edukacji i innych

⁹ *Gedimino laiškai*, oprac. V. Pašuta ir I. Štal, z łaciny i niemieckiego przeł. M. Ročka, Vilnius 1966.

¹⁰ Zob. D. Kaunas, *Lietuviškoji knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje* [w:] *Lietuviškoji knyga. Istorijos metmenys. Nuo rašto atsiradimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais*, red. D. Kaunas, Vilnius 1996, s. 35.

¹¹ Zob. M. Jučas, *Lietuvos metraščiai*, Vilnius 1968.

sfer życia publicznego – nad językami narodowymi. Ma rację litewski historyk, gdy pisze, że „Właściwa kulturze europejskiej dwujęzyczność tutaj stała się zjawiskiem bardziej skomplikowanym”¹². Władarze WKL przejęli bowiem nie pismo sprowadzone do techniki materialnego utrwalenia przekazu, ale wzorce piśmienności, obejmujące jej funkcje, formy, gatunki, reguły, generowaną przez pismo, nową stratyfikację społeczną i przede wszystkim języki, w których te wzorce się kształtowały. Na Litwie i o Litwie pisano zatem po łacinie, niemiecku, a przede wszystkim w języku słowiańskim kancelaryjnym¹³ – by użyć określenia Zigmasa Zinkevičiausa – zbliżonym do staroruskiego, ale z nim nietożsamym (byłby to więc język wyłącznie pisany). W tym ostatnim spisane zostały właśnie teksty kronik oraz większość dokumentów tworzących archiwum kancelaryjne. Od końca XIV wieku do tej grupy dołączył również język polski. Każdy z tych języków miał już mniej lub bardziej unormowaną i upowszechnioną postać pisaną, każdy też służył władcom Litwy w innym obszarze ich działań.

*W kontaktach z krajami zachodnimi i papieżem, jak również w sprawach wewnętrznych państwa praktycznie najszerszej używano łaciny. W języku niemieckim sporządzano pisma dyplomatyczne oraz prowadzono korespondencję z Zakonem. W XV w. język niemiecki zyskiwał coraz większą popularność wśród mieszczan Wielkiego Księstwa Litewskiego, bowiem w wyniku rozszerzania się kontaktów z Zachodem wśród tej właśnie warstwy zwiększała się liczba Niemców. Język ruski używany był w kontaktach z Rusią, Tatarami oraz w życiu wewnętrznym*¹⁴.

Zestawienie to należy jedynie uzupełnić o rolę polszczyzny, która pojawiła się w piśmiennictwie Litwy, jak wspomniano, najpóźniej, ale też zagospodarowała przestrzenie kluczowe dla funkcjonowania społeczeństwa litewskiego – chrystianizacji, przynajmniej w jej początko-

¹² *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. X.

¹³ Z. Zinkevičius, *Slaviškoji kancelarinė kalba* [w:] idem, *Rinktiniai straipsniai*, t. 2: *Valstybės ir kalba. Senųjų raštų kalba. XVIII–XIX a. Rašomoji kalba. XX amžius. Rytų Lietuva*, Vilnius 2002, s. 7.

¹⁴ Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy...*, s. 147.

wej fazie, edukacji i awansu społecznego oraz komunikacji pisemnej warstwy szlacheckiej, a zatem sfer, które miały wpływ na formowanie się tożsamości narodowej szlachty Wielkiego Księstwa. Do zilustrowania rosnącej roli języka polskiego wystarczy przywołać dwa epizody z historii potężnego litewskiego rodu magnackiego. Fundatorem *Biblii brzeskiej*, pierwszego pełnego polskiego przekładu Biblii opracowanego przez protestantów w 1563 roku, był Mikołaj Czarny Radziwiłł. Najwyraźniej litewski możnowładca nie widział powodów, aby tak znacząca publikacja ukazała się w języku jego przodków. Z kolei jego siostra stryjeczna, bohaterka legendarnego romansu i na krótko przed śmiercią królowa Polski, Barbara Radziwiłłówna, zostawiła po sobie korespondencję i inne fragmenty zapisane własnoręcznie po polsku, które dowodzą, że językiem tym władała biegle, nie ma natomiast w jej spuściźnie obszerniejszych zapisków po litewsku, co pozwala przypuszczać, że posługiwała się mową ojczystą w podstawowym zaledwie zakresie.

Taka tendencja językowa była wśród XVI-wiecznej szlachty i magnaterii litewskiej zjawiskiem powszechnym: „Język polski stał się drugim po staroruskim językiem elit Wielkiego Księstwa Litewskiego”¹⁵. O ile można dyskutować, w jakim stopniu zasada ta dotyczyła praktyk konwersacyjnych, o tyle w piśmiennictwie WKL obowiązywała właściwie bezwyjątkowo. Do naszych czasów przetrwały co prawda odrębne zapiski w języku litewskim starsze niż książka Mažvydasa, były to jednak przypadki sporadyczne, teksty modlitw, a czasem tylko pojedyncze frazy i słowa, utrwalone na pustych stronach lub marginesach książek łacińskich¹⁶. Ich istnienie świadczy o ewolucji mechanizmów chrystianizacji: propagowanie rzymskiej wiary wśród pogańskiego do niedawna

¹⁵ *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 552.

¹⁶ Zob.: Z. Zinkevičius, *Ar prieš Mažvydą buvo rašoma lietuviškai?* [w:] idem, *Rinktiniai straipsniai*, t. 1: *Lietuvių kalbos kilmė ir ryšiai su kaimynų kalbomis. Istorinė gramatika. Tarmių kilmė. Dialektologija. Rašomosios kalbos kilmė*, Vilnius 2002, s. 572; A. Bučys, *Seniausiosios lietuvių literatūros istorija ir chrestomatija*, Vilnius 2012 oraz: J. Lebedys, J. Palionis, *Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas* [w:] J. Lebedys, *Lituanistikos baruose*, Vilnius 1972, t. 1, s. 21.

ludu wymagało przełożenia treści religijnych na język, którym mówiła na co dzień prowincja litewska. Kończył się okres, gdy „duchowieństwo polskie wspomagało króla w pracy i nauce apostołskiej”¹⁷. Dokumenty fundacyjne i synodalne z XV i XVI wieku wskazują, że hierarchia kościelna i władcy zdawali sobie doskonale sprawę z tego, że szerzenie katechezy nie jest możliwe bez przełamania bariery językowej, dążyli więc do tego, aby nowymi wiernymi opiekowali się kapłani i bracia zakonnicy znający mowę miejscową¹⁸. Choć efektem tym starań było stworzenie podwalin pod opracowanie pisemnej postaci języka litewskiego, czego dowodzą nieliczne zabytki, nie mogły one zaowocować rozkwitem litewskiego piśmiennictwa religijnego, bo jeśli nawet szaty duchowne przywdziewali Litwini, to kształcili się oni w Królestwie Polskim, a w szkołach parafialnych na obszarze Litwy dominowała łacina i język polski.

A była to jedyna sfera życia społecznego Wielkiego Księstwa, w której taka potrzeba w ogóle się zrodziła. Inne niż kler grupy, które z racji swej profesji, statusu społecznego lub pełnionych funkcji – jak władcy, dworzanie, wykształcona szlachta i mieszczenie – były zmuszone do posługiwania się pismem lub mogły go używać do realizacji własnych celów, uznając tę technologię za „środek osiągnięcia precyzji i narzędzie władzy”¹⁹, internalizowały języki „importowane”. Nie zawsze zresztą były to dla tych grup języki obce, trzeba bowiem pamiętać, że wiele rodów magnackich Litwy w jej największym kształcie terytorialnym legitymowało się ruskimi korzeniami, mieszczaństwo zaś było wielonarodowe. W rezultacie doszło do swoistej polaryzacji językowej społeczeństwa litewskiego, odpowiedniej do tej, która wynikała z porządku feudalnego. Warstwy uczestniczące w sprawowaniu

¹⁷ Ks. Dr Jan Fijałek [w:] *Chryścianizacja Litwy*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1987, s. 131. Ta edycja tekstu ks. Fijałka jest wznowieniem artykułu z 1914 roku.

¹⁸ *Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, przeł. K. Korzeniewska, Warszawa 2014, s. 82–84.

¹⁹ D. R. Olson, *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania i czytania*, przeł. M. Rakoczy, Warszawa 2010, s. 37.

władzy i procesach państwowotwórczych (a do takich należało archiwizowanie dokumentów i spisywanie kronik) posługiwały się w piśmie językami przejętymi od innych grup narodowych i przez ten wybór legitymizowały je jako oficjalne języki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Język litewski natomiast, nieprzydatny w komunikacji z obcojęzycznymi przedstawicielami tych samych warstw, nieznanający zastosowania w dyskursie politycznym, filozoficznym czy historycznym, zbędny w murach zagranicznych uczelni, gdzie pobierali nauki litewscy studenci, w środowisku szlacheckim trwał w najlepszym razie jako mowa codzienna w relacjach prywatnych, prawdziwą ostoję zaś znalazł na wsi litewskiej, jako język w przekazie ustnym dominujący lub jedyny i uległ petryfikacji w roli medium kultury tradycyjnej, tak jak ona niechętnie poddając się wpływowi zewnętrznemu. Jego redukcja do przestrzeni lokalnej, która w przyszłości miała się stać fundamentem emancypacyjnych idei litewskiego ruchu narodowego i przedmiotem fascynacji europejskich językoznawców²⁰, legła u podstaw podwójnej tożsamości szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego, wyrażanej parafrazą znanej formuły przypisywanej Stanisławowi Orzechowskiemu: „gente Lithuanus, natione Polonus”, nierzadko w praktyce oznaczającej akulturację tej formacji społecznej. Wyższą rangę, status języka godnego ksiąg przynieść mu mogła zmiana kulturowa, impuls, o który jednak trudno było w granicach Litwy.

Impuls ten przyszedł faktycznie z zewnątrz, zrodzony w splocie czynników, które odmieniały w tym czasie oblicze kultury europejskiej: druku, humanizmu i reformacji²¹. Ujmując rzecz najkrócej, *Katechizm* Mażvydasa, inicjujący dzieje litewskiej książki drukowanej, a tym samym piśmiennictwa w języku litewskim, był w istocie owocem wysiłków pierwszego pokolenia litewskich humanistów, świadomych przelo-

²⁰ Z. Zinkevičius, *Kuo lietuvių kalba archajiška* [w:] *Rinkiniai straipsniai*, t. 1, s. 25.

²¹ Zob. L. Febvre, H-J. Martin, *Narodziny książki*, przeł. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, Warszawa 2014.

mowej roli wynalazku Gutenberga i modernizacyjnego potencjału ruchu zapoczątkowanego przez Lutra. Do pokolenia tego należeli synowie rodzin szlacheckich, którzy za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów, na ogół przychylnych nurtom odrodzenia (choć niekoniecznie już reformacji), w poszukiwaniu edukacji na najwyższym poziomie wyjechali do Niemiec, Włoch i Francji. Ukończywszy studia w murach renomowanych i otwartych na nowiny intelektualne uniwersytetów, wracali na Litwę wzbogaceni o wiedzę, ale też o nowe doświadczenia i obserwacje. Obcując bowiem z książką drukowaną w trakcie studiów, stawali się świadkami i uczestnikami zjawisk, które pomaga dzisiaj zrozumieć opis francuskich historyków.

Książkami tymczasem w coraz większym stopniu zainteresowane było szerokie grono odbiorców. Często słabo znali oni języki starożytne, jednak wynalazek druku z wolna zapewniał im wykształcenie i rozbudzał w nich zamiłowanie do lektury. Drukarze, przewidując stopniowe nasylenie rynku, zabiegali o pomnożenie klienteli. W interesującej nas dziedzinie wyznacznikiem tej ewolucji stał się wzrost liczby przekładów. [...] W ten sposób języki narodowe, wówczas w pełni rozwoju, ubogaciły się i oczyściły w zetknięciu z językami starożytnymi dzięki pracy niezliczonych translatorów²².

I dalej:

Być może nikogo nie przekonałyby same książki, lecz jeśli nawet to prawda, to w każdym razie były one namacalnym świadectwem przekonania swoich właścicieli. Dostarczały argumentów osobom żyjącym pewne przekonania, pozwalały im pogłębiać i precyzować swoją wiarę, dzięki wiedzy, którą przekazywały, pomagały zwyciężać w dyskusjach i pozyskiwać tych, którzy jeszcze się wahali. Z pewnością z tych właśnie powodów w XVI wieku odegrały istotną rolę w rozwoju protestantyzmu²³.

²² Ibidem, s. 405.

²³ Ibidem, s. 432.

Wśród „zainfekowanych” zarówno koncepcją wykorzystania książki drukowanej jako najskuteczniejszego nośnika nowych myśli, jak i ideą reformacji, znalazł się Abraomas Kulvietis (Abraham Kulwieć)²⁴. Biografia Kulvietisa, uznawanego za najbardziej znaczącą postać początkowej fazy litewskiego ruchu reformacyjnego, nazwanego przez Vaclovasa Biržiškę wprost „pierwszym litewskim humanistą”²⁵, odpowiada modelowym życiorysom człowieka renesansu. Litewski propagator nauk Lutra urodził się około 1510 roku w Kulwie (dzisiaj powiat Jonava w centralnej części Litwy) w rodzinie szlacheckiej. Studia rozpoczął w Krakowie w 1528 roku, ale po uzyskaniu stopnia bakałarza porzucił mury jagiellońskiej uczelni i kontynuował studia na uniwersytetach zachodnich: w Lipsku, Sienie, gdzie się doktoryzował, w Leuven (wtedy: Lowanium, siedziba Collegium Trilingue, miejsca pracy Erazma z Rotterdamu), a wcześniej – u źródła herezji protestanckiej, w Wittenberdze. W ten sposób po raz pierwszy naruszył edykty Zygmunta Starego, wydawane od 1520 roku, a zakazujące podejmowania studiów na uczelniach protestanckich i przywożenia z zagranicy dzieł wszelkich „heretyków”. Ten punkt edyktów złamał także: jego księgozbiór należał do najbogatszych w granicach Wielkiego Księstwa i wypełniały go, oprócz ksiąg łacińskich, greckich i hebrajskich, prace Jana Husa, Filipa Melanchtona i innych autorów, których Kościół katolicki uważał za szkodliwych²⁶. Po powrocie z edukacyjnych peregrynacji Kulvietis postanowił przeszczepić inspirujące go idee na grunt litewski. Za

²⁴ W opracowaniach polskich forma litewska nazwiska występuje bardzo rzadko, co dziwne o tyle, że jest to postać bezdyskusyjnie przynależąca do dziejów literatury i kultury litewskiej. W pracach historycznych w obu językach można też znaleźć formę łacińską: Abraham Culvensis.

²⁵ V. Biržiška, *Abraham Kulvietis, The First Lithuanian Humanist* [w:] „Contributions of Baltic University”, Pinneberg 1947, s. 11.

²⁶ Analizę zawartości biblioteki Kulvietisa podejmował wielokrotnie filolog i historyk literatury, znawca epoki Marcelinas Ročka, m.in. w pracy: M. Ročka, *A. Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos*, Vilnius 1970, oraz w nieopublikowanym szkicu: M. Ročka, „A. Kulviečio bibliotekos pobūdis”, Vilnius 1970, Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius, F186–184 (rękopis).

przyzwoleniem urzędującego wtedy w Wilnie Zygmunta Augusta, przy wsparciu królowej Bony, towarzyszącej wówczas synowi, oraz dzięki funduszom Olbrachta Gasztołda, kanclerza wielkiego litewskiego i wojewody wileńskiego, który „nadawał kształt życiu kulturalnemu Litwy w pierwszej połowie XVI wieku”²⁷, ale bez zgody biskupa²⁸, otworzył w tym mieście szkołę typu kolegiального, specjalizującą się w nauczaniu języków klasycznych, która miała przygotowywać młodzież szlachecką do studiów zagranicznych, a która, zdaniem badaczy, mogła stać się pierwszą wileńską uczelnią wyższą, bo przewyższała poziomem wileńską szkołę katedralną²⁹. Nowa instytucja rozpoczęła działalność prawdopodobnie pod koniec 1539 roku bądź na początku następnego³⁰ i przyjęła 60 uczniów z rodzin szlacheckich i magnackich (co musiało budzić zazdrość kierownictwa szkoły katedralnej, gromadzącej znacznie mniejszą liczbę słuchaczy). Jej los był jednak przesądzony od momentu jej powstania. Hierarchia katolicka miasta, zaniepokojona przenikaniem prądów reformacyjnych na Litwę, uważała szkołę Kulvietisa za ich wileńską ekspozyturę, mimo że jej założyciel nie był jeszcze oficjalnie protestantem³¹. Szczególnie zdeterminowanym adwersarzem twórcy szkoły był biskup wileński Paweł Holszański, znany już wtedy ze swej nieugiętej antyluterańskiej postawy. Dopóki w Wilnie przybywała wład-

²⁷ A. Braziūnienė, *Martynas Mažvydas i początki słowa drukowanego na Litwie „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia IV. Nauki humanistyczno-społeczne”* 2000, zes. 340, Toruń, s. 52. Olbracht Gasztołd, wielki mecenas sztuki i literatury w Wielkim Księstwie Litewskim, współautor *I Statutu Litewskiego*, właściciel biblioteki bardziej nawet imponującej niż księgozbiór Kulvietisa, prawdopodobnie najbogatszy magnat litewski, do ostatnich dni życia starał się wpływać na społeczno-kulturalny rozwój Księstwa. Przedsięwzięcie Kulvietisa wsparł finansowo na krótko przed śmiercią w 1539 roku. Jak się przypuszcza, nie dożył otwarcia szkoły.

²⁸ V. Biržiška, *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos, T.I: XVI–XVII amžiai*, Chicago 1960, s. 45.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Na temat dat powstania i zamknięcia szkoły panują różne opinie. Brak źródeł jednoznacznie potwierdzających którąś z hipotez.

³¹ V. Biržiška, *Aleksandrynas...*, s. 46.

czyni, otaczająca Kulvietisa opieką, ten mógł się czuć bezpieczny. Gdy jednak Bona wyjechała w 1542 roku, szkoła i jej założyciel znaleźli się w bardzo trudnej sytuacji. Biskup Holszański nie miał zamiaru łagodzić swojej polityki: w 1542 roku nakłonił króla Zygmunta Starego do wydania dekretu, potwierdzającego wcześniejsze edykty wymierzone w protestantów, i imiennie wymieniającego Kulvietisa jako odstępcę od prawdziwej wiary. Szkoła została zamknięta, a zagrożony uwięzieniem lub zgodnie z treścią dekretu nawet śmiercią, Kulvietis zbiegł do Prus, do Królewca, w dramatycznych być może okolicznościach. Ten kierunek ucieczki nie był przypadkowy. Albrecht Hohenzollern, do niedawna jeszcze wielki mistrz zakonu krzyżackiego (znany pod nazwiskiem Albrecht von Brandenburg-Ansbach), dokonał kilkanaście lat przed opisanymi wydarzeniami wyboru, który zadziwił Europę. Po kolejnej nieudanej wojnie z Polską postanowił dokonać nie tylko sekularyzacji zakonu i złożyć królowi polskiemu hołd lenny już jako władca świecki, ale do tego jeszcze przyjął nauki Lutera, czyniąc ze swojego nowego księstwa pierwsze właściwie państwo protestanckie. Jego stolicą, i zarazem ważnym centrum myśli reformacyjnej, stał się właśnie Królewiec. Tam Kulvietis mógł liczyć na życzliwe przyjęcie i szansę na kontynuację kariery naukowej. Pruskie miasto spełniło jego oczekiwania: pozostając pod opieką księcia Albrechta Hohenzollerna, stworzył dokument, który zapewnił mu miejsce wśród najwybitniejszych litewskich pisarzy tej epoki, *Confessio fidei*, ujęty w formę otwartego listu, adresowanego do królowej Bony, pierwszy w języku litewskim manifest wyznania luteranckiego³². Wkrótce potem objął katedrę języka greckiego na Uniwersytecie Albrechta w Królewcu, powstałym w 1544 roku z przekształcenia istniejącej wcześniej szkoły partykularnej. Nie był jedynym Litwinem w murach nowej, nowoczesnej i zdecydowanie protestanckiej

³² *Pirmasis Lietuvos Reformacijos paminklas. The First Recorded Text of the Lithuanian Reformation. Abraomo Kulviečio Confessio fidei ir Johanno Hoppijaus Oratio funebris (1547. Confessio fidei by Abraomas Kulvietis and Oratio funebris by Johann Hoppe (1547)*, ed. D. Pociūtė, Vilnius 2011.

uczelnii. Najważniejszym z oddziałów, sądząc po wysokości wynagrodzenia przyznanego wykładowcom³³, czyli katedrą teologii, kierował od jesieni 1544 roku Stanislovas Svetkus Rapolionis (Stanisław Rafajłowicz), który również miał za sobą studia w Krakowie i Wittenberdze, i podobnie jak Kulvietis, miał swój wkład w rozwój piśmiennictwa protestanckiego jako autor rozprawy teologicznej *De ecclesia et eius notis*, opublikowanej w Królewcu w 1545 roku, ale przygotowanej wcześniej. Do profesorów pochodzących z Litwy dołączyli także pierwsi litewscy studenci. Był wśród nich Jurgis Zablockis (Jerzy Zabłocki), który wraz z Kulvietisem zmuszony był opuścić Wilno i szukać schronienia w Królewcu, tłumacz pieśni religijnych (jedna z nich znalazła się w *Katechizmie* Mažvydasa, z którym Zablockis blisko współpracował) i nauczyciel młodzieży litewskiej z zamożnych domów szlacheckich. A także Bałtramiejus Vilentas (Bartłomiej Willent)³⁴, kuzyn Mažvydasa, w późniejszych latach wydawca jego rękopisów oraz duchowny, sprawujący opiekę nad litewskimi protestantami w Królewcu. A w końcu Martynas Mažvydas, który przybył do Królewca na listowne zaproszenie księcia Albrechta w 1546 roku. W gronie tym znaleźli się więc ludzie o podobnych doświadczeniach, aspiracjach i podobnym wykształceniu, którzy chętnie współpracowali ze sobą w celu realizacji bliskich im idei, a wielojęzyczność i pismo uważali za narzędzia tej współpracy i codziennej komunikacji, o czym świadczą zachowane zbiory ich korespondencji³⁵. Środowisko to stanowiło zatem załączek litewskiej enklawy Respublica

³³ Rocznie około 200 guldenów, co było sumą wysoką, zob. V. Biržiška, *Aleksandrynas...*, s. 8.

³⁴ Taką formę stosuje Jan Otrębski w idem, *Teksty litewskie. I: Teksty dawne. Zeszyty do ćwiczeń językoznawczych nr 2*, Warszawa 1957, s. 4. Ale już w pracy Mieczysława Jackiewicza pojawia się „Bałtromiej Willent”, zob. M. Jackiewicz, *Dzieje literatury litewskiej*, t. 1: *do 1917*, Warszawa 2003, s. 35.

³⁵ Reprezentatywnym przykładem tej piśmiennej formy komunikacji jest korespondencja Mažvydasa, zebrana m.in. w następujących publikacjach: M. Mažvydas, *Pirma lietuviška knyga*, red. M. Ročka, Vilnius 1974, oraz M. Mažvydas, *Katekizmas...* Zob. też: O. Aleknavičienė, *Dar vienas Martyno Mažvydo laiškas*, „Archivum Lithuanicum” 2013, nr 15.

Litteraria, rzeczpospolitej uczonych, zintegrowanej użyciem słowa, ponadnarodowej i ponadpaństwowej społeczności intelektualistów epoki powszechności pisma i druku³⁶. Formacji społeczno-kulturowej, której pojawienie się i rozkwit w Europie Zachodniej wolno utożsamiać z początkiem nowożytności. Królewieccy Litwini spełniali kryteria przynależności do tej wspólnoty myśli. Studiowali na tych samych uczelniach, co ich zachodni koledzy, czytali tych samych mistrzów – niektórych znali osobiście, znali łacinę, grekę i hebrajski (Kulvietis czytał w każdym z tych języków, o czym przekonuje wspomniana zawartość jego biblioteki), a czas wypełniała im praca z tekstem, przekład pism obcych i tworzenie własnych. Praca ta przebiegała w nieustannym kontakcie z innymi twórcami, w żywym współdziałaniu osób i kręgów intelektualnych litewskich, polskich, ruskich i niemieckich. Wypowiedź piśmienną, publikację, książkę, uznawali, tak jak humaniści Zachodu, za ucieleśnienie tej pracy, ekspresję postulowanych idei, uniwersalny oręż w walce o język narodowy, wiarę, rozwój edukacji i nowy typ kultury. Przedstawiając znaczenie tej grupy, Leonas Gineitis sięga po taką właśnie metaforę:

Od połowy XVI wieku na ziemiach zamieszkałych przez Litwinów trwała między protestantyzmem i katolicyzmem zaciekle wojna o wpływy. W jej trakcie uformowały się dwa ogniska życia kulturalnego: protestanckie w Prusach Wschodnich (Królewiec) i katolickie w Wielkim Księstwie Litewskim (Wilno). Można by rzec, że za sprawą rywalizacji tych dwóch ognisk pojawiło się całe należące do tej epoki piśmiennictwo w języku litewskim³⁷.

Rozumiany jako pierwszy akt tej wojny, *Katechizm* Mažvydasa był w istocie efektem zbiorowego wysiłku, materialną emanacją ruchu i propagowanych przez niego idei. Był też dziełem wspólnym w sensie

³⁶ O formacji tej szerzej pisał K. Pomian, zob. *Europa i jej narody*, przeł. M. Szpakowska, Warszawa 1992, s. 78 i dalsze.

³⁷ L. Gineitis, *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*, Vilnius 1964, s. 9. W tłumaczeniu pozostawiam występującą w oryginale nazwę „Prusy Wschodnie”, choć w odniesieniu do opisywanej epoki to anachronizm – nazwa ta pojawiła się dopiero w XVIII stuleciu.

dosłownym, bo analiza okoliczności powstania tekstu pozwala przypuszczać, że w opracowaniu jego koncepcji, a być może też w przygotowaniu jego fragmentów mogli uczestniczyć wymienieni mentorzy i przyjaciele Mažvydasa³⁸, przy czym nie był to wyłącznie ich oryginalny wkład w powstanie *Katechizmu*, ale przekłady i zapożyczenia z innych pisarzy protestanckich. W tym okresie w Królewcu działali i wydawali swoje książki prekursorzy polskiej gałęzi ruchu reformacyjnego, Jan Seklucjan i Jan Sandecki-Malecki. Litewscy protestanci przebywający w Królewcu znali ich, studiowali ich rękopisy i publikacje, razem z nimi budowali intelektualną atmosferę uczelni i miasta. Nic zatem dziwnego, że badacze litewscy, szukając źródeł inspiracji Mažvydasa i jego współpracowników, zauważają, że prócz oczywistych wpływów znanych już wtedy w tym kręgu dzieł Lutra i Melanchtona³⁹, można wskazać w pierwszej litewskiej książce wzorce i elementy zaczerpnięte z tzw. *Katechizmu mniejszego* i *Katechizmu większego* Seklucjana oraz ze zredagowanego przez niego zbioru *Pieśni duchowne a nabożne*, jak również z katechizmu Maleckiego⁴⁰. Jak podaje Albinas Jovaišas, litewski humanista korzystał też z łacińskich katechizmów Jodocusa Willicha i Georga Sauermana⁴¹. Zbiorowy charakter publikacji potwierdza też w pewnym stopniu brak nazwiska autora na stronie tytułowej publikacji. Niemniej Mažvydas zostawił w tekście swoją syg-

³⁸ A. Braziūnienė, *Martynas Mažvydas...*, s. 54–55.

³⁹ Zob. *Konfesja Augsburska z 1530 r. Nowy przekład*, przeł. J. W. Jaskowski, Warszawa 1970.

⁴⁰ Chodzi tu o książki: J. Seklucjan, *Katechizmu tekst prosty dla prostego ludu*, Królewiec 1545; *Catechismus, to jest nauka naprzędniejsza i potrzebniejsza ku zbawieniu, o wierze krześcijańskiej*, Królewiec 1547; *Catechismus (luteński)... przez Jana Maleckiego S[andeckiego]*, Królewiec 1546.

⁴¹ Zob. A. Jovaišas, *Jie parašė pirmąsias lietuviškas knygas*, Vilnius 2009, s. 100. Uogólnione wskazania Jovaišasa warto jednak doprecyzować. Chodzi tu o następujące wydawnictwa: J. Willich *Cathechismi Corpvs: An. M.D.XLI*, Francofordiae [ad Viadrum] 1541, oraz pierwsze wydanie łacińskiej wersji *Małego Katechizmu* Marcina Lutra, przygotowane przez wrocławskiego humanistę Georga Sauermana na potrzeby szkół w 1529 roku.

naturę – o czym mowa dalej – a biorąc pod uwagę, że Kulvietis zmarł w 1545, a Rapolionis w 1547 roku, ostateczną redakcję książki musiał przygotować sam, bez udziału swoich ideowych opiekunów. Dla współczesnych pozostał jednak postacią anonimową, nieinspirującą renesansowych biografistów. W rezultacie o okresie jego życia poprzedzającym przyjazd do Królewca wiemy zaskakująco niewiele. Datę jego urodzenia badacze określają tylko w przybliżeniu, wskazując na dekadę między 1510 a 1520 rokiem⁴², a miejsce, gdzie przyszedł na świat, sytuują na południu Żmudzi, ale ustalenia te mają status hipotez, opartych na treści przedmowy do wydanej w 1579 roku książki wspomnianego wyżej Vilentasa⁴³ oraz przede wszystkim na dialektologicznych badaniach języka prac Mažvydasa, prowadzonych przez Zigmasa Zinkevičiausa⁴⁴. Z rozproszonych źródeł wynika, że Mažvydas był związany z wileńską szkołą Kulvietisa, najpewniej tam nauczał. Konsekwencje tego epizodu ujawniają słowa, którymi on sam podpisał swój pierwszy zachowany do dziś list do księcia Albrechta z 1548 roku: „Protomartyr dictus, Artium Baccalaureus”. Oprócz tego, że potwierdzają pomyślnie ukończenie przez Mažvydasa pierwszego etapu edukacji uniwersyteckiej, zawierają też wskazówkę, że ich autor uchodził w środowisku akademickim za „pierwszego męczennika”. Może to oznaczać, że z powodu pracy w szkole propagującej idee protestanckie przyszedł królewiecki bakałarz był prześladowany przez stronników biskupa Holszańkiego, a nawet uwięziony. Taka interpretacja podpisu wyjaśniałaby, czemu Mažvy-

⁴² Rozpiętość ta znajduje odzwierciedlenie we współczesnych opracowaniach. O ile przywoływany tu już wyżej Vaclovas Biržiška pisze o 1520 roku, zastrzegając przy tym, że to jedynie założenie (zob. V. Biržiška, *Aleksandrynas...*, s. 77), o tyle w znacznie nowszym haśle encyklopedycznym znajdujemy rok 1510, zob. L. Gineitis, *Martynas Mažvydas* [w:] *Lietuvių literatūros enciklopedija*, red. V. Kubilius, V. Rakauskas, V. Vanagas, Vilnius 2001, s. 320.

⁴³ B. Vilentas, *Enchiridion. Catechismas maszas.../ Evangelias bei Epistolas, Nedeliu ir Schwentuiu dienosu skaitomasias, Baszniczосу Criksschczonischkosu...*, Karaliaučius 1579 (wydanie złożone z dwóch tytułów).

⁴⁴ Z. Zinkevičius, *Mažvydo rašomosios kalbos kilmė* [w:] idem, *Rinktiniai straipsniai*, t. 1, Vilnius 2002.

das wyruszył do Prus tak chętnie i w takim pośpiechu, docierając do celu zaledwie w kilka tygodni po otrzymaniu książęcego zaproszenia. Podczas studiów, dzięki ufundowanemu przez Albrechta stypendium, Mažvydas mógł poświęcić się pracy twórczej, której najważniejszym owocem był *Katechizm*, i której nie zaniechał po ukończeniu nauki na uniwersytecie. W 1549 roku objął obowiązki proboszcza luterańskiej parafii w Ragnecie, gdzie w 1554 roku został wyniesiony do urzędu archidiakona. Swą posługę kapłańską i związane z nią zadania administracyjne traktował z pełną powagą, co poświadczają listy z tego okresu, których adresatem jest książę Albrecht lub jego urzędnicy. Najbardziej absorbującym go jednak zajęciem, którego nie porzucił nawet po założeniu rodziny, właściwie pasją, było przygotowywanie kolejnych ksiąg, nad którymi pracował aż do śmierci w 1563 roku. Jeszcze za życia udało mu się wydać mały zbiorek, zawierający trzy pieśni wielkanocne oraz pierwszą litewską agendę liturgiczną, wzorowaną na niemieckim dziele *Kirchen Ordnung* z 1558 roku⁴⁵. Nad wydaniem innych opracowanych przez Mažvydasa publikacji po jego śmierci czuwał Baltramiejus Vilentas. Kuzyn autora *Katechizmu* przygotował do druku przede wszystkim zbiór pieśni religijnych, wydany w dwóch częściach. Pierwsza zawierała w większości pieśni samego Mažvydasa, druga składała się już głównie z tłumaczeń i pieśni innych pisarzy litewskich ze środowiska protestanckiego⁴⁶. Potem ukazały się jeszcze: niewykorzystany, kilkustronicowy fragment pierwszej litewskiej książki drukowanej, włączony przez Vilentasa do jego własnej wersji katechizmu⁴⁷ oraz najstarszy li-

⁴⁵ [M. Mažvydas], *Giesme S. Ambraszejiaus, bey S. Augustina, kurę wadin: Te Deū laudamus. Su gesmemis ape isch numirusiu priekelima jesus Christaus, Isgulditas M. Mossuida Waitkuna etc.*, Karaliaučius 1549; tenże, *Forma Chriksstima*, Karaliaučius 1559.

⁴⁶ *Gesmes Chrikszoniszkas gedomas Baszniczosu per Aduenta ir Kaledas ik Gramniczu*, Karaliaučius 1566; *Gesmes Chrikszoniszkas gedomas Baszniczosu per Welikas ir Sekminias ik Aduenta*, Karaliaučius 1570.

⁴⁷ [M. Mažvydas], *Trumpas klausimas ir prieprowimas tu kuris nor prijmti schwentaghi Sacramenta Altoriaus [w:] B. Vilentas, Enchridion Catechismas maszas dael paspalitu Plebonu ir Koznadiju*, Karaliaučius 1579.

tewski modlitewnik, zawierający objaśnienia tekstu Modlitwy Pańskiej, wydany już przez kolejnego z kontynuatorów prac królewieckiego kręgu, Jonasa Bretkūnasa, wraz z trzema jego dziełami⁴⁸.

Podstawowym punktem odniesienia dla późniejszych twórców piszących i wydających po litewsku pozostał jednak *Katechizm*. Kompilacyjny charakter dzieła nie obniżał w żadnym sensie jego rangi i nie świadczył o braku doświadczenia autora. Był znakiem czasu. Jak przedstawiają to Febvre i Marin, w pierwszych dekadach po pojawieniu się i upowszechnieniu druku drukarze, zainteresowani zyskiem i gwarancją sukcesu, nie sięgali po oryginalne utwory nowych autorów – tych zresztą nie było wtedy zbyt wielu – lecz po teksty sprawdzone i odpowiadające na potrzeby czytelników:

*Nie należy się zatem dziwić, że wraz z pojawieniem się druku zaczęto prawie natychmiast w jeszcze większym stopniu wznawiać te teksty, które wcześniej jako rękopisy cieszyły się powodzeniem [...] W sumie, większość lub prawie większość produkcji stanowiły dzieła religijne, w tym oczywiście znaczna liczba przekładów Pisma Świętego. Czy zresztą w epoce, gdy wśród czytelników przeważali duchowni, jakiegokolwiek inne dzieło mogło wydawać się księgarzom bardziej rentowne?*⁴⁹

Tomik Mažvydasa, przynoszący treści religijne, odwołujące się do powstającego właśnie kanonu tekstów protestanckich, wzorowane na pracach już sprawdzonych, dobrze wpisywał się w ten nurt wydawniczy. Indywidualne autorstwo nie było w tym zakresie druków kwestią istotną. Znacznie ważniejsze było to, że dzieło stanowiło ekspresję wspólnoty myśli reformacyjnej, głos wąskiego jeszcze, ale aktywnego grona przedstawicieli nowej wiary i nowej epoki. Podkreślić trzeba, że *Katechizm* był takim głosem w znacznie szerszym wymiarze, niż wskazywałby na to jego tytuł. Składał się bowiem z kilku części, należących do różnych gatunków wypowiedzi i służących różnym celom.

⁴⁸ [M. Mažvydas], *Paraphrasis, permanitina poteraus malda*, Karaliaučius 1589.

⁴⁹ L. Febvre, H.-J. Martin, *Narodziny...*, s. 372.

Książkę otwierała łacińska, czterowersowa dedykacja „Ad Magnum Ducatum Lituaniae”⁵⁰. A zatem już na wstępie autor dowodził poczucia tożsamości narodowej, a w każdym razie przywiązania do ojczyzny, z której – warto przypomnieć – musiał prawdopodobnie uciekać, a równocześnie, choć tu jeszcze nie wprost, określał adresatów swojej pracy. Nie byli to tylko litewskojęzyczni mieszkańcy Litwy Pruskiej⁵¹, ale również obywatele całej „Litwania clara”, jak nazywał królewiecki student ziemię rodzinną. Można spekulować, czy jego intencją było jedynie propagowanie wyznania luterańskiego wśród rodaków, czy też zdawał sobie sprawę ze znaczenia pierwszej książki w języku ojczystym, w każdym razie zapis świadczył o przekonaniu, że książka przekroczy granice Prus. Po łacinie spisana był też pierwsza przedmowa, „Pastoribus et ministris ecclessiarum in Lituania grattam et pacem”⁵². Zadaniem tego tekstu było już przede wszystkim wyłożenie czytelnikom naczelnej zasady luteranizmu, głoszącej konieczność udostępnienia Słowa Bożego wszystkim wierzącym, a nie tylko duchownym. Narracja nie jest tu jednolita, o Litwie wspomina się raz z dystansu, raz pisząc o „lingua Lituonica nostra”⁵³, dlatego w opinii badaczy ten fragment mógł mieć dwóch autorów, Mažvydasa i profesora teologii Uniwersytetu Królewieckiego, opiekuna litewskich studentów, Friedricha Staphylusa.

Znacznie większą wagę miała, z perspektywy historycznej i ówczesnej, druga przedmowa. Spisana wierszem po litewsku, jest pierwszym tekstem w tomiku i zarazem pierwszym utworem poetyckim w tym języku. W jej tytule Mažvydas już bezpośrednio identyfikował tych, do których kierował swą pracę: „Knigeles paczias byla Letuvininkump

⁵⁰ M. Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai...*, s. 48. To wydanie dalej w przypisach jako *Katekizmas...*

⁵¹ Zwany też Małą Litwą (lit. Mažoji Lietuva albo Prūsų Lietuva) wschodni obszar Prus Książęcych z Kłajpedą jako największym miastem, zamieszkały przez Litwinów stanowiących swoistą podgrupę etniczną, określaną jako *lietuvininkai*.

⁵² *Katekizmas...*, s. 49.

⁵³ *Ibidem*, s. 51,

jr Szemaicziump⁵⁴, co znaczy: „mowa tejże książeczki do Litwinów i Żmudzinów”⁵⁵. Tytuł zapowiadał zarazem użycie zabiegu stylistycznego, którym posłużył się autor już w pierwszych wersach:

*Brolei seseris imkiet mani ir skaiskaitikiet
Ir tatai skaitidami permanikiet.
Maksła schito tewai iusu trakszdawa tureti
Ale to negaleia ne venu budu gauti.*

*(Bracia i siostry, weźcie mnie do rąk i czytajcie,
A czytając rozważajcie.
Wasi ojcowie pragnęli mieć tę naukę,
Ale nie mogli jej w żaden sposób otrzymać)⁵⁶.*

Chociaż personifikacja jest figurą sięgającą jeszcze retoryki klasycznej, 112-wersową przedmowę autor zapisał językiem bardzo prostym, oczekując najwyraźniej, że sięgną po książkę ludzie piśmienni, ale niekoniecznie wszechstronnie wykształceni. Całość jest przede wszystkim zachętą do przyjęcia i zgłębiania prawdziwej wiary chrześcijańskiej, a tym samym ostatecznego odrzucenia pogaństwa, które, jak można wnosić po słowach Mažvydasa, on sam uważał za wciąż powszechnie obecne i praktykowane wśród Litwinów. Ale jest to także, zwłaszcza w drugiej części utworu, skierowanej do szlachty i duchowieństwa, inspiracja do nauczania, przekazywania i szerzenia spisanych w tomie prawd, a tym samym do krzewienia samej idei wiedzy i jej nośnika – słowa pisanego. Korzystający z zasobów retoryki łacińskiej, wzorowany

⁵⁴ Ibidem, s. 54.

⁵⁵ W przekładzie Beaty Kałęby za: *Widziałem świat. Skrypt do kursu historii literatury litewskiej*, koncepcja całości, wybór, przekłady z języka litewskiego, opracowanie B. Kałęba, opracowanie fragmentów „Kroniki Bychowca”, „Kroniki” Strykowskiego i „Postylli” Mikołaja Daukszy J. Niedźwiedz, Kaunas–Vilnius 2014, s. 20. Czy w tytule tym chodzi o Litwinów pruskich, czy wszystkich Litwinów, pozostaje kwestią rozstrzygnięcia językoznawczego – słowo użyte w tytule występowało w obu znaczeniach. Żmudzini w tym okresie postrzegani byli jako odrębna grupa językowa, kulturowa i historyczna, dlatego pojawiają się w tytule oddzielnie.

⁵⁶ Ibidem.

na poetyce poezji polskiej, napisany niewyszukanym językiem, wiersz Mažvydasa pozostaje w dziejach literatury litewskiej unikalnym utworem literackim i świadectwem rzeczywistości kulturowej Litwy pierwszej połowy XVI wieku. Warto tu dodać, że w przedmowie kryła się też tajemnica. Przez długi czas autorstwo *Katechizmu* nie było pewne, przypisywano je Mažvydasowi z wahaniem i bez ostatecznego dowodu. Taki odnalazł dopiero w 1938 roku Jan Safarewicz, odczytawszy akrostych, który zaczyna się od trzeciego wersu tekstu i zawiera zapisane w wersji łacińskiej nazwisko Martinus Masvidius⁵⁷.

Protoplasta piśmiennictwa litewskiego nie tylko namawiał do zdobywania wiedzy, ale dostarczał też niezbędny instrument: kolejne strony *Katechizmu* wypełnia elementarz, opatrzony tytułem „Pygus ir trumpas mokslas skaititi ir raschity”⁵⁸, stworzony zapewne z myślą o dzieciach, ale przydatny też dla rozpoczynających naukę dorosłych. Składał się on z alfabetu, zestawienia głosek podanych w szeregach sylab, które miały ułatwiać naukę czytania (tę metodę stosuje się, notabene, dzisiaj) oraz porad dla nauczycieli i uczniów. Jak zauważają badacze, autor czerpał rozwiązania z pisowni polskiej, niemniej sama inicjatywa dawała mocny impuls do używania języka litewskiego jako języka pisanego.

Dopiero po elementarzu zaczynał się właściwy katechizm. Ten również został podzielony na kilka części, obejmujących Dekalog, najpopularniejsze modlitwy, opis chrztu świętego i sakramentów oraz składnik najobszerniejszy, nauki społeczne i moralne zgodne z doktryną luterzańską, ale nie z radykalnymi odłamami protestantyzmu. Co znaczy, że autor skupia się przede wszystkim na rodzinie i zasadach życia uczciwego, statecznego i pobożnego. Nie znajdujemy natomiast żadnych uwag krytycznych wobec porządku społecznego. Przyszły duchowny daleki był od głoszenia idei, które mogłyby prowokować do jakiegokolwiek buntu, a pojawiały się przeciw w zachodnich nurtach reformacji.

⁵⁷ J. Safarewicz, *Un acrostiche de Mažvydas*, „Prace Filologiczne” 1938, t. XVIII, s. 7–8.

⁵⁸ *Katekizmas...*, s. 59.

Dzieło Mažvydasa wieńczył śpiewnik⁵⁹. Na zbiór złożyło się jedenaście pieśni z zapisem nutowym. Nie były to utwory oryginalne – ruchy protestanckie chętnie rozprzestrzeniały znane i popularne pieśni religijne wszędzie tam, gdzie docierały, często, przynajmniej w początkowym okresie, upowszechniając też starsze pieśni katolickie. Pod tym względem śpiewnik Mažvydasa się nie wyróżniał, znalazły się w nim utwory przełożone z polskiego, niemieckiego, a nawet z czeskiego. Nie sposób ustalić, poza kilkoma wyjątkami, kto był autorem tłumaczeń, z pewnością jednak w tej części książki mieli swój udział przywoływani już litewscy współwyznawcy z królewieckiej społeczności.

Katechizm był jedną z wielu podobnych książek wydawanych w tym czasie w Europie Środkowo-Wschodniej, by przypomnieć przykłady choćby z obszaru bałtyckiego, ale należał do nielicznych, które diametralnie zmieniały status rodzimego języka autora. Język litewski po raz pierwszy znalazł się wśród tych, które współtworzyły w regionie kulturę pisma i druku. Jego rangę w nowej roli języka pisanego odzwierciedlało zastosowanie go w jednym z najważniejszych dyskursów wczesnej fazy rozwoju druku – w debacie religijnej. Wspomniana już rywalizacja o prymat między protestantyzmem a katolicyzmem była w zasadzie jedyną przestrzenią słowa drukowanego, gdzie język litewski powracał regularnie przez następne sto lat. Pracę, zainicjowaną przez Kulvietisa, Rapolionisa i Mažvydasa kontynuowali przywołani już Baltramiejus Vilentas i Jonas Bretkūnas. Vilentasowi piśmiennictwo litewskie i litewski protestantyzm zawdzięczały, obok *Enchiridionu*, w którym znalazły się też fragmenty pozostawione przez Mažvydasa, przekład Ewangelii z języka niemieckiego, który w środowiskach humanistów litewskich, również katolików, uchodził za wersję modelową i podstawę do kolejnych wydań⁶⁰. Bretkūnas miał ambitniejsze plany, choć nie wszystkie

⁵⁹ Ibidem, s. 86.

⁶⁰ [B. Vilentas], *Evangeilias bei Epistolas Nedeliu ir Schwentuju dienosu skaitomias Baszniczosu Chrikszonischkosu. Priegtam ant galo prideta ira Historia apie muka ir smerti Wieschpaties musu Jesaus Christaus*, Karalaučius 1579.

z nich udało mu się doprowadzić do końca. Wydał najpierw podzielony na dwie części zbiór pieśni religijnych, w większości zaczerpniętych z wcześniejszych śpiewników Mažvydasa, poprawionych i przedręgowanych. Aby uzupełnić zestaw tekstów niezbędnych wiernym w praktykach religijnych, przygotował i opublikował również pierwszy modlitewnik po litewsku, a przede wszystkim *Postyllę*, również ujętą w dwóch częściach⁶¹. Ten bardzo obszerny, bo tysiącstronicowy komentarz do Biblii dawał początek refleksji filozoficznej spisanej po litewsku, uważany jest także za pierwszy przykład litewskiej prozy. Najistotniejszym przedsięwzięciem Bretkūnasa było jednak tłumaczenie całej Biblii. Pracę tę rozpoczął litewski protestant, opierając się na przekładzie Lutra, w 1579 roku, a zakończył ją dopiero po 11 latach. W tym czasie środowisko litewskie w Królewcu nie było już tak aktywne jak w połowie wieku, a władze Prus, uwikłane w rozgrywki polityczne, nie interesowały się już wspieraniem tej społeczności w takim stopniu, w jakim było to możliwe za panowania księcia Albrechta. W rezultacie przekład nie został wydany. W Wielkim Księstwie w tym czasie używano już Biblii brzeskiej, wydanej po polsku – widocznie ta edycja zaspokajała już zapotrzebowanie szlacheckich czytelników na ziemiach litewskich. Z tych samych zapewne powodów nie udało się doprowadzić do pełnego wydania następnego, ewangelickiego przekładu Pisma Świętego na litewski, tym razem przygotowanego przez Samuela Bogumiła Chylińskiego w Anglii w połowie XVII wieku⁶². Powiodła się natomiast publikacja kolejnej litewskiej postylli, a właściwie litewskiego przekładu *Postylli* Mikołaja Reja, dokonanego przez Jokūbasa Morkūnasa

⁶¹ [J. Bretkūnas], *Postilla Tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu, sakamui Baszniczioie Krikschczionischkoie nug Aduento ik Waeliku...*, Karaliaučius 1591; [J. Bretkūnas], *Postilla Tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu, sakamui Baszniczioie Krikschczionischkoie, nug Waeliku ik Aduento...*, Karaliaučius 1591.

⁶² Zob. *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament – fotokopie*, wydał Cz. Kuzinowski, Poznań 1984.

i wydanego w 1600 roku⁶³, oraz kilku książeczek religijnych Simanasa Vaišnorasa, mających służyć upowszechnianiu protestantyzmu na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶⁴.

Działania „heretyków“ musiały wywołać odpowiedź Kościoła katolickiego i choć ta była spóźniona, druki katolickie ostatecznie całkowicie zdominowały piśmiennictwo religijne wydawane w samym Księstwie. Reakcję tę zaingurował Mikalojus Daukša, wydając w 1595 roku litewską wersję katechizmu hiszpańskiego jezuita Jakuba Ledesmy⁶⁵. Była to pierwsza litewskojęzyczna książka opublikowana na obszarze Wielkiego Księstwa. Cztery lata później ukazało się opus magnum tego autora, postylla katolicka, będąca ponownie przekładem, tym razem ze znanego w Rzeczypospolitej tekstu Jakuba Wujka⁶⁶. Częścią tej książki ciekawszą chyba niż samo tłumaczenie była przedmowa autorstwa samego Daukšy. Tekst pozornie paradoksalny, bo napisany po polsku, był unikalnym w piśmiennictwie litewskim tego czasu wezwaniem do zachowania i rozwijania w mowie i piśmie języka litewskiego, który, zdaniem twórcy książki, zanikał wśród szlachty litewskiej i na skutek dominacji polszczyzny w Kościele, i wyborów samej warstwy, i polskojęzycznego systemu edukacji. Głos ten okazał się po części skuteczny, bo śladem Daukšy poszli autorzy publikowanych po litewsku śpiewników, psalterzy i modlitewników, choć trzeba przyznać, że nie było ich wielu. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje Konstantinas Širvydas (lub Sirvydas, pol. Konstanty Szyrwid), autor oryginalnych *Punktów Kazań*, wydanych w dwóch osobnych tomach nauk i objaśnień dla katolików, spisanych tu po polsku i po litewsku. *Punkty...* nie

⁶³ J. Morkunas, *Postilla Lietuwiszka Tatay est Ižguldimas Prastas Ewangeliu ant kožnos Nedelios ir Szwentes per wisus metus Kurios pagal budą sena Bažniczoy Diewa est skaitomos*, Vilnius 1600.

⁶⁴ Najistotniejsza z nich to *Zemczuga theologischka...*, Karaliaučius 1600.

⁶⁵ M. Daukša, *Kathechismas Arba Mokslas kiekvienam krikščionii privalus. Parasitas per D. Jakuba Ledesma...*, Vilnius 1595.

⁶⁶ [M. Daukša], *Postilla Catholica Tai est: Ižguldimas Ewangeliu kiekvienos Nedelos ir szwētes par wisus metus...*, Vilnius 1599.

były największym osiągnięciem Širvydasa⁶⁷, ale odegrały znaczącą rolę w batalii o wiernych.

Wyraźnie mniejsza aktywność litewskich pisarzy protestanckich na obszarze Litwy Pruskiej w XVII wieku nie oznaczała, że impuls dany tu przez Mažvydasa już się wyczerpał. Wprost przeciwnie, wschodnia, zamieszкана przez Litwinów część Prus oraz Królewiec miały się już na trwałe wpisać w rozwój litewskiego słowa drukowanego, choć ten wkład kształtował się różnie w różnych epokach. Wystarczy jednak przypomnieć, że w XVII i XVIII wieku tu właśnie ukazywały się prace językoznawcze na temat języka litewskiego, tworzone przez autorów związanych z uniwersytetem w Królewcu, noszących niemieckie nazwiska, ale dowodzących swej litewskiej tożsamości, jak Danielius Kleinas (Daniel Klein), twórca pierwszej litewskiej gramatyki⁶⁸. W drugiej połowie XVIII stulecia litewski duchowny protestancki, wykształcony w Królewcu i na prowincji pruskiej, gdzie dominowały wsie litewskie, sprawujący swą posługę kapłańską, Kristijonas Donelaitis, stworzył pierwsze wielkie dzieło litewskiej literatury świeckiej, które doczekało się wydania dopiero kilkadziesiąt lat później, również tutaj i również w opracowaniu pruskiego Litwina⁶⁹. Wreszcie pod koniec wieku XIX i na początku XX Litwa Pruska stanowiła najważniejsze ogniwo w ruchu przemytników książek, walczących o zachowanie litewskiego słowa drukowanego w obliczu zakazu druku, wprowadzonego przez administrację carską po upadku powstania styczniowego.

⁶⁷ K. Širvydas, *Punkty Kazań od Adwentu aż do Postu Litewskim językiem z wytłumaczeniem na Polskie*, Vilnius 1629; idem, *Punkty Kazań na Post Wielki Językiem Litewskim*, Vilnius 1644. Širvydas zasłynął przede wszystkim jako autor słownika, zob. K. Širvydas, *Dictionarium trium linguarum in usum studiae iuventutis*, Vilnae 1629.

⁶⁸ D. Klein, *Grammatica Lituonica...*, Tilsit 1653.

⁶⁹ Szerzej na ten temat zob. M. Niemojewski, *Donelaitis i Baranauskas: między piśmiennością a literaturą*, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2016, t. 1, s. 30.

Bibliografia

- Aleknavičienė O., *Dar vienas Martyno Mažvydo laiškas*, „Archivum Lithuanicum” 2013, nr 15.
- Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament – fotokopie*, wyd. Cz. Kudzinowski, Poznań 1984.
- Biržiška V., *Abraham Kulvietis, The First Lithuanian Humanist* [w:] „Contributions of Baltic University”, Pinneberg 1947.
- Biržiška V., *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 1: *XVI–XVII amžiai*, Chicago 1960.
- Braziūnienė A., *Martynas Mažvydas i początki słowa drukowanego na Litwie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia IV. Nauki humanistyczno-społeczne” 2000, zesz. 340.
- Bučys A., *Seniausiosios lietuvių literatūros istorija ir chrestomatija*, Vilnius 2012.
- Chryścianizacja Litwy*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1987.
- Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, przeł. K. Korzeniewska, Warszawa 2014.
- Febvre L., H.-J. Martin H.-J., *Narodziny książki*, przeł. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, Warszawa 2014.
- Gedimino laišakai*, oprac. V. Pašuta ir I. Štal, z łaciny i niemieckiego przeł. M. Ročka, Vilnius 1966.
- Gineitis L., *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*, Vilnius 1964.
- Jackiewicz M., *Dzieje literatury litewskiej*, t. 1: *do 1917 roku*, Warszawa 2003.
- Jovaišas A., *Jie parašė pirmąsias lietuviškas knygas*, Vilnius 2009.
- Jučas M., *Lietuvos metraščiai*, Vilnius 1968.
- Kaunas D., *Lietuviškoji knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje* [w:] *Lietuviškoji knyga. Istorijos metmenys. Nuo rašto atsiradimo lietuviškos Didžioje Kunigaikštystėje iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais*, red. D. Kaunas, Vilnius 1996.
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncėvičius A., *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, przeł. P. Grablunas, J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowska, R. Witkowski, Warszawa 2007.
- Kłoczowski J., *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.
- Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, przeł. P. Bukowiec, B. Kalęba, B. Piasecka, Kraków 2006.

- Lebedys J., Palionis J., *Seniausias lietuviskas rankraštinis tekstas*, [w:] J. Lebedys, *Lituanistikos baruose*, Vilnius 1972.
- Lietuvių literatūros enciklopedija*, red. V. Kubilius, V. Rakauskas, V. Vanagas, Vilnius 2001.
- Mažosios Lietuvos enciklopedinis žinynas*, red. V. Bagdonavičius, Vilnius 2015.
- Mažvydas M., *Katekizmas ir kiti raštai. Catechismus und andere Schriften. Faksimilių rinkinys*, red. Giedrius Subačius, Vilnius 1993.
- Mažvydas M., *Pirma lietuviška knyga*, red. M. Ročka, Vilnius 1974.
- Niemojewski M., *Donelaitis i Baranauskas: między piśmiennością a literaturą*, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2016, t. 1.
- Olson D. R., *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania i czytania*, przeł. M. Rakoczy, Warszawa 2010.
- Otrębski J., *Teksty litewskie. I: Teksty dawne. Zeszyty do ćwiczeń językoznawczych nr 2*, Warszawa 1957.
- Pirmasis Lietuvos Reformacijos paminklas. The First Recorded Text of the Lithuanian Reformation. Abraomo Kulviečio Confessio fidei ir Johanno Hoppijaus Oratio funebris (1547). Confessio fidei by Abraomas Kulvietis and Oratio funebris by Johann Hoppe (1547)*, red. D. Pociūtė, Vilnius 2011.
- Pomian K., *Europa i jej narody*, przeł. M. Szpakowska, Warszawa 1992.
- Ročka M., *A. Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos*, Vilnius 1970.
- Safarewicz J., *Un acrostiche de Mažvydas*, „Prace Filologiczne” 1938, t. XVIII, s. 7–8.
- Widziałem świat. Skrypt do kursu historii literatury litewskiej*, koncepcja całości, wybór, przekłady z języka litewskiego, opracowanie B. Kalęba, opracowanie fragmentów *Kroniki Bychowca*, *Kroniki Strykowskiego* i *Postylli* Mikołaja Daukszy J. Niedźwiedz, Kaunas–Vilnius 2014.
- Zinkevičius Z., *Rinktiniai straipsniai*, t. 1: *Lietuvių kalbos kilmė ir ryšiai su kaimynų kalbomis. Istorinė gramatika. Tarmių kilmė. Dialektologija. Rašomosios kalbos kilmė*, Vilnius 2002.
- Zinkevičius Z., *Rinktiniai straipsniai*, t. 2: *Valstybė ir kalba. Senųjų raštų kalba. XVIII–XIX a. Rašomoji kalba. XX amžius. Rytų Lietuva*, Vilnius 2002.

***Catechism of Martynas Mažvydas –
The Beginning of Lithuanian Print Culture***

Literature of the Grand Duchy of Lithuania from its beginnings until the middle of the XVI century was not created in Lithuanian, but in other languages: Latin, Slavonic Office, German and Polish. When they began to form a powerful state, Lithuanians did not have their own written language. In its associations with neighboring countries, Lithuania received their written languages and patterns of scribal culture. A substantial turnabout in the evolution of Lithuanian writing occurred in relation to the factors, which spread throughout Europe and redefined its cultural and social shape: humanism, Reformation and printing. One of the forerunners of the changes was Martynas Mažvydas, student of Königsberg University, Protestant clergyman and a man of the Renaissance. He prepared the first Lithuanian book, titled *The Simple Words of the Catechism* (in original: *Catechismusa prasty Szadei*) and published in Königsberg in 1547. The *Catechism*, surpassing the framework of religious literary genre, proved and predicted essential processes in the history of Lithuanian culture. It marked the start of struggle for primacy between the Catholicism and Protestantism. It also linked the Lithuania Proper with Lithuania Minor (later Prussia's Lithuania), the region of great significance for development of Lithuanian literature. However, most of all, the work of Mažvydas contributed to rising the status of Lithuanian language.

Key words: Martynas Mažvydas, catechism, ancient written literature in Lithuania, first printed book in Lithuanian language, Reformation, Prussia